

## کتاب‌شناسی خط و کتابت در یک نگاه

### ● فریده مداحی

کارشناس کتابداری و اطلاع‌رسانی

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

انواع دیگری از تقسیم‌بندی نیز در کتاب‌شناسی‌ها رایج است.<sup>۱</sup> در کتاب‌شناسی‌های موضوعی که کتاب حاضر در حوزه آن قرار می‌گیرد، کتاب‌ها و دیگر موادی که درباره یک موضوع خاص، اعم از موضوع، شخص، محل و یا یک مفهوم، باشد ضبط و فهرست می‌شود.<sup>۲</sup> از این رو کتاب‌شناسی‌ها در کار مرجع و پژوهش نقش بسیار ارزنده‌ای دارند و منبع خوبی برای پاسخگویی به نیازهای مراجعه‌کنندگان است.

### کتاب‌شناسی‌های خط و کتابت

از جمله آثار منتشر شده در این زمینه می‌توان از کتاب‌شناسی زبان و خط، تهیه و تنظیم محمد گلبن (تهران: مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۶) نام برد که در آن مشخصات کتاب‌شناختی ۲۴۵۹ کتاب و مقاله، به زبان فارسی پیرامون خط و زبان آمده است. روش تنظیم این کتاب‌شناسی براساس نظام رده‌بندی دهدهی دیویی است و به دو بخش کلی و هشت رده تقسیم شده و در ذیل هر رده موضوعات فرعی و فرعی‌تر قرار گرفته‌اند.

### درباره مؤلف

ناهید حبیبی آزاد، مؤلف کتاب، آثار دیگری نیز در زمینه انواع کتاب‌شناسی‌ها تهیه کرده است که عبارت‌اند از: کتاب‌شناسی مقالات و اشعار سیدمحمدحسین شهریار؛ کتاب‌شناسی صادق هدایت؛ کتاب‌شناسی خط و خوشنویسی؛ کتاب‌شناسی توصیفی تاجیکستان؛ کتاب‌شناسی آداب و رسوم اصفهان؛ کتاب‌شناسی آذربایجان؛ رؤسا و نام‌آوران کتابخانه ملی ایران. کتاب حاضر به طور کلی ۱۹۹۶ اثر مکتوب را مربوط به تاریخ پیدایش خط و کتابت، هنر خوشنویسی و سرگذشت بزرگان این هنر و آثار معروف آنان» در برمی‌گیرد و چنانکه مؤلف نیز در مقدمه کتاب یادآور می‌شود کامل نیست و حاوی همه آثار مربوط به خط و کتابت و خوشنویسی نیست، بلکه تنها



● ناهید حبیبی آزاد، کتاب‌شناسی خط و کتابت، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دفتر برنامه‌ریزی و توسعه کتاب و کتابخوانی، نشر چاه، ۱۳۸۴، ۲۹۵ صفحه.

کتاب‌شناسی به بیان ساده، سیاهه یا صورتی از نام و مشخصات مواد کتابی یا غیر کتابی است که به روشی خاص تنظیم شده باشد. علم کتاب‌شناسی به دانشی اطلاق می‌شود که همه جنبه‌های کیفی و کمی کتاب را مورد بحث قرار دهد. کتاب‌شناسی‌ها تقسیم‌بندی‌های گوناگونی دارند. از نظر محدوده جغرافیایی به کتاب‌شناسی جهانی، منطقه‌ای و ملی تقسیم‌بندی می‌شوند. از نظر دامنه موضوعی شامل عمومی و اختصاصی هستند که کتاب‌شناسی اختصاصی خود به کتاب‌شناسی موضوعی، سازمانی و آثار یک فرد و آثاری که درباره وی منتشر شده‌اند تقسیم می‌شود. از نظر زمانی به جاری و گذشته‌نگر و از نظر شمول به جامع و برگزیده تقسیم می‌شود.

## کتاب‌شناسی‌ها در کار مرجع و پژوهش نقش بسیار ارزنده‌ای دارند و منبع خوبی برای پاسخگویی به نیازهای مراجعه‌کنندگان است

میخی و غیره، و چند خط مربوط به هنر خوشنویسی هستند، مانند خط تعلیق، نستعلیق، کوفی و غیره، و بهتر بود در موضوع «خوشنویسی» قرار می‌گرفت، ضمن اینکه جای دیگر خطوط مشهور، مانند نسخ، خالی است. هم‌چنین «میانخط» مقوله‌ای در آیین ویرایش است و مفهوم آن کاملاً متفاوت است و اصلاً در موضوع کتاب نمی‌گنجد.

در ذیل هر موضوع کتاب‌ها و مقالات برحسب حروف الفبای شناسه اصلی، پدیدآور یا عنوان، تنظیم شده‌اند. در این باره باید گفت در فرهنگ اسلامی تقریباً همه کتاب‌شناسی‌ها به ترتیب عنوان کتاب مرتب شده‌اند و این سنت رایج مشرق زمین بوده است، اما در کشورهای اروپایی معمولاً کتاب‌ها را به اسم مؤلف آن‌ها می‌شناسند و از همین روست که در فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌های اروپایی نام مؤلف را سرشناسه قرار می‌دهند. طریقه آوردن نام پدیدآور در فهرست حاضر براساس نام شهر است و مستند شده کتابخانه ملی است که به همراه تاریخ تولد و وفات (در صورتی که مشخص باشد) در کنار شماره ردیف و یا حروف سیاه آمده است. در مورد نام‌های خارجی، شکل اصلی اسامی با حروف لاتین آورده شده است، اما در چند مدخل، مانند مدخل ۴۷۷ (لونس گیلهمر) و ۷۳۰ (رودلف ماتسوخ) شکل لاتین اسامی نیامده است. علاوه بر این در مورد برخی اسامی غیرایرانی، مانند مدخل شماره ۴۸۹ (محمدعبدالله چغتایی) با آوانویسی نام‌ها مواجه می‌شویم. هم‌چنین در این فهرست کتاب‌ها و مقالات، بدون تفکیک و بصورت درهم‌کرد آورده شده‌اند.

علاوه بر این موارد زیر نیز قابل تأمل است:

۱. مبنای تقسیم‌بندی موضوعی کتاب مشخص نیست و لازم بود مؤلف در مقدمه کتاب در این باره توضیح می‌داد.
۲. ذکر برخی از آثار در موضوعات بی‌ربط به نظر می‌رسد، مثلاً آوردن مقاله «مرمت کتاب در سازمان اسناد ملی ایران» (ش ۸۶۵) در موضوع «ابزار نگارش»، یا «سیری در نمایشگاه سیاه مشق‌های استاد کلهر» (ش ۱۰۳۷) در موضوع «خوشنویسی»، حال آنکه می‌بایست در موضوع «خوشنویسان» قرار می‌گرفت.

تمامی اطلاعاتی است که مؤلف یافته و گردآوری کرده است «مشخصات کتاب‌ها و مقالات از قلم افتاده شرط تمامیت کتاب‌شناسی خط و کتابت است».

### شیوه تنظیم

فهرست حاضر در بخش‌های جداگانه‌ای تهیه شده است، و دارای شماره ردیف پیوسته است و شماره ردیف بدون توجه بخش‌های کتاب از ۱ تا ۱۹۹۶ ادامه یافته است. اما کتاب دارای بخش‌بندی اصلی و فرعی نیست. بخش‌های مختلف کتاب به قرار زیر است:

- کلیات خط و کتابت

- انواع خطوط

شامل خط آرامی، ارمنی، اوستایی، ایغوری، ببری، بنایی، پهلوی، پیرآموز، تعلیق، حرفی، خروشتی، سریانی، سغدی، سومکا، سیاق، طرز محمدی، عبری، فنیقی، کرسی، کوفی، میانخط، میخی، نستعلیق، هیروگلیف، یونانی.

- کتیبه‌ها

- ابزار نگارش

- خوشنویسی

- خوشنویسان

- خطوط خوشنویسان

- نسخ سنگی

- نسخ خطی

- کتاب‌های لاتین

چنانکه ملاحظه می‌شود تقسیم‌بندی بخش‌ها هم‌عرض

یکدیگر نیستند و هفت بخش ابتدایی موضوعی، و سه بخش دیگر بر مبنای شکل منابع است، و بر این اساس می‌بایست پیش از هفت موضوع اول عنوان «کتاب‌های فارسی» ذکر می‌شد و به سه بخش کتاب‌های چاپی، چاپ سنگی و نسخه‌های خطی تقسیم می‌گردید.

در موضوع «انواع خطوط» باید گفت انواع خط‌های نام برده شده یکدست نیستند، بدین معنا که بیشتر خطوط به زبان و نگارش مربوط هستند، مانند خط پهلوی، ارمنی، اوستایی،

Painter, painting and books: YVES porter manohar, new Delhi, center for human sciences, 1994.

رسائل خوشنویسی در کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی عبارت‌اند از:

معرفة اصول الخط (محمد رانندی)؛ آداب الخط (عبدالله صیرفی)؛ فن خط (شمس‌الدین محمد آملی)؛ جوهریه (سیدی نیشابوری)؛ صراط السطور (سلطان علی مشهدی)؛ مداد الخطوط (میرعلی هروی)؛ اصول و قواعد خطوط سته (فتح‌الدین سبزواری)؛ (آداب المشق: باباشاه اصفهانی)؛ رسم الخط (مجنون رفیقی هروی)؛ سواد الخط (مجنون رفیقی هروی)؛ آداب المشق (مجنون رفیقی هروی)؛ گلزار صفا (عبدالله صیرفی)؛ دیباچه (دوست محمد گواشانی)؛ دیباچه (قطب‌الدین محمد قصه‌خوان)؛ قوانین الخطوط (محمود بن محمد)؛ خط و مرکب (حسین عقیلی رستم‌داری)؛ قانون الصور (صادق بیگ افشار)؛ فوائد الخطوط (محمد بخاری)؛ احیاء الخط (زین‌العابدین خوی)؛ و چندین رساله دیگر در مرکب و صحافی و کاغذآرایی.

در این کتاب استاد مایل هروی مشخصات بسیاری از مقالات مرتبط با رسایل خوشنویسی و تحقیقاتی که در قالب کتاب یا مقاله در نشریات مختلف منتشر شده است در پاورقی هر رساله ذکر نموده‌اند که می‌توانست بعنوان منبعی عالی برای غنای کتاب‌شناسی حاضر مورد استفاده مؤلف محترم قرار گیرد.

۷. درباره انتشار کتاب‌های چاپ سنگی در فهرست کتاب‌های چاپی فارسی تألیف خانابا مشار اطلاعات بسیار خوبی وجود دارد، اما مؤلف ظاهراً از این منبع استفاده نکرده و تنها به موجودی کتابخانه ملی اکتفا کرده است. برای مثال از کتاب آداب مشق سه چاپ وجود دارد، که در فهرست حاضر تنها به یک چاپ آن اشاره شده است.

۸. عنوان «نسخ سنگی» و «نسخ خطی» عنوان‌های مناسبی نیستند و بهتر بود از عنوان «کتاب‌های چاپ سنگی» و «نسخه‌های خطی» استفاده می‌شد.

۹. کتاب‌های چاپ سنگی فقط در مجموعه کتابخانه ملی مورد جستجو قرار گرفته‌اند که یکی از کاستی‌های کتاب‌شناسی حاضر است، حال آنکه با توجه به وجود شبکه کامپیوتری کتابخانه‌های بزرگ و کتاب‌شناسی‌های دیگر از جمله فهرست مشار گردآوری اطلاعات کامل‌تر چندان دشوار نبوده است.

۱۰. عدم استفاده از نشانه‌های اختصاری در ذکر محل

۳. بهتر بود در ذیل برخی موضوعات اصلی از موضوعات فرعی استفاده می‌شد، مانند موضوع ابزار نگارش که از موضوعات فرعی چون کاغذ، مرکب، قلمدان، جلد نیز سخن به میان می‌رفت.

۴. در تهیه کتاب‌شناسی‌ها، در مواردی که از یک مؤلف چند اثر وجود دارد، بنابر اصول، نام مؤلف یک بار ذکر می‌شود و در ذیل آثار موجود به ترتیب الفبا می‌آید و از تکرار نام مؤلف اجتناب می‌شود، اما در فهرست حاضر، نام مؤلف (به همراه تاریخ تولد و وفات و شکل لاتین) در چند مدخل پی در پی تکرار شده است، و این تکرار گاه به ۱۷ مورد می‌رسد، برای مثال ۱۳۳۲-۱۳۴۸ (دانش‌پژوه، محمدتقی، ۱۷ بار)، هم‌چنین مدخل‌های ۱۳۷۷-۱۳۸۴ (رسولی، جلیل، ۸ بار)، مدخل ۱۹۵ - ۲۰۰ (بیانی، مهدی، ۶ بار)، مدخل ۷۹-۸۵ (شفیع، محمد، ۷ بار)، مدخل ۱۶۴۷-۱۶۵۴ (نیکوهمت، احمد، ۸ بار) و ....

۵. در مواردی اثر دارای دو پدیدآور است نام هر دو در کنار هم آمده است، اما برای پدیدآور دوم ارجاع ساخته نشده است، مانند مدخل ۸۷۲.

۶. عدم یکدستی در ارجاع به منابع و مجموعه مقالات. هیچ‌گونه اتخاذ سیاست واحدی برای ارجاع به مجموعه مقالات یا مجموعه رسالات چاپ شده در یک کتاب وجود ندارد، بدین معنا که تنها به یک رساله از رساله‌های چاپ شده در کتاب استناد شده و از ذکر اطلاعات کتاب‌شناسی سایر رساله‌ها خودداری شده است، برای مثال در کتاب کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی، استاد نجیب مایل هروی رساله‌های خطی بسیاری را در زمینه خوشنویسی شناسایی و معرفی کرده‌اند و متن کامل اثر را به همراه مشخصات نسخه‌شناسی، شماره نسخه و محل نگهداری و تعدد نسخه‌ها آورده‌اند که منبعی ارزشمند برای کتاب‌شناسی مورد نظر به شمار می‌رفت، اما تنها در مدخل ۲ کتاب، در زیر نام «آملی، شمس‌الدین محمد» به کتاب «فن خط» که در کتاب مذکور تصحیح و چاپ شده اشاره گردیده و سایر رساله‌های موجود در این کتاب در فهرست حاضر نیامده‌اند. در دو مدخل ۱۸۲۴ و ۱۸۲۵ نسخه خطی جوهریه سلیمی نیشابوری معرفی گردیده اما اشاره‌ای به چاپ این رساله در کتاب فوق نشده است. از سوی دیگر این رساله منظوم در کتاب زیر منتشر شده و متن انگلیسی و فرانسه آن توسط انتشارات انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران به چاپ رسیده است:

دستیابی سریع و آسان به مواد مورد نظر است، تکمیل می‌کند. اما در فهرست حاضر فقط یک نمایه تهیه شده است و آن هم نمایه پدیدآورندگان است، که بالطبع در آن اسامی مترجمان آثار ترجمه شده نیامده است.

هم‌چنین تهیه نمایه عنوان در این فهرست که بصورت موضوعی و براساس شناسه اصلی تنظیم شده بسیار حائز اهمیت است که متأسفانه تهیه نشده است.

در نمایه پدیدآورندگان، ظاهراً از اسامی مستند کتابخانه ملی استفاده شده است، اما در برخی موارد از قاعده مستندسازی استفاده نشده است، مانند «سبزواری، فتح‌الله بن احمد بن محمود» که معمولاً نام جد حذف می‌گردد؛ «سنگلاخ دوران ملقب به دانای ایران و آفتاب خراسان» که نه مطابق نسخه است و نه از قواعد مستندسازی کتابخانه ملی پیروی کرده است، نام اشهر این مؤلف در کتابخانه ملی «سنگلاخ خراسانی، میرزا» است. هم‌چنین در این نمایه از هیچ ارجاعی استفاده نشده است، به طور مثال «شیرازی، فتحعلی بن محمدجعفر» که ارجاع از «حجاب» ندارد.

در انتها ضمن ارج نهادن به تلاش مؤلف برای تهیه کتاب‌شناسی خط و کتابت که از جمله زمینه‌های مهم برای تدوین تاریخ تمدن و فرهنگ ایران اسلامی است، امیدواریم که بتوانند در آثار بعدی خود و یا چاپ مجدد فهرست حاضر کمی و کاستی‌های آن را برطرف سازند. زیرا انتخاب شیوه مناسب در تهیه کتاب‌شناسی، رعایت اصول و قراردادهای لازم، استفاده از نشانه‌ها و نقطه‌گذاری‌ها، استفاده از مآخذ معتبر و رعایت یکدستی نشان‌دهنده نظم حاکم بر کتاب‌شناسی است و در بازبایی منابع و هدایت محققان نقش بسزایی خواهد داشت.

#### پانوشته‌ها:

۱. نک: نورالله مرادی، مرجع‌شناسی، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۷۲، صفحات گوناگون.
۲. پوری سلطانی و فروردین راستین، دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۸۱، ۳۵۰ صفحه.

نگهداری کتاب‌های چاپ سنگی.

۱۱. عدم یکدستی در ذکر مشخصات کتاب‌شناسی کتاب‌های چاپ سنگی. استفاده از عنوان «مندرجات» در مدخل ۱۸۰۵ که کاملاً بی‌معناست.

۱۲. عدم استفاده از نشانه‌ها و رعایت ایجاز و حذف کلمات تکراری و زائد در هنگام معرفی نسخه‌های خطی.

۱۳. عدم ارجاع به فهرست‌های مربوط در معرفی نسخه‌های خطی.

۱۴. در بخش «نسخ خطی» اطلاعات ذکر شده برای نسخه‌ها کامل نیست و بهتر بود به فهرست نسخه‌های خطی فارسی استاد منزوی (ج ۳، موضوع خط) اشاره می‌شد.

۱۵. در کتاب‌های لاتین گاه هیچ‌گونه اطلاع خاصی درباره سال و محل نشر و ... وجود ندارد، مانند مدخل شماره ۱۹۳۸.

۱۶. عدم ذکر منابع و مآخذ کتاب. لازم بود فهرستی از نشریات مورد بررسی نیز ارائه می‌شد.

۱۷. کتاب از حروفچینی خوبی برخوردار نیست. عدم رعایت فاصله کلمات در حروفچینی، عدم استفاده از فونت‌های مناسب، بویژه در بخش نسخ سنگی و نسخ خطی و تیتربخش‌ها، عدم استفاده از «» برای نام مقالات در برخی موارد، ایتالیک نبودن نام کتاب‌ها و نشریات موجب دشواری در مطالعه کتاب می‌گردد.

۱۸. کتاب دارای اغلاط چاپی بسیاری است. در نمایه کتاب در شماره مدخل‌ها اغلاط چاپی وجود دارد که موجب عدم دسترسی خواننده به شماره مدخل مورد نظر می‌گردد، مانند ارجاع شماره ۱۸۰۹ برای عبدالله صیرفی، که صحیح آن ۱۸۱۰ می‌باشد، و یا مدخل شماره ۱۸۱۷ مربوط به فتح‌الله سبزواری که در نمایه به جای آن ۱۸۱۶ ذکر شده است.

۱۹. در مورد استفاده از حرف (ص) برای ذکر صفحات مقالات و کتاب‌ها عدم یکدستی وجود دارد. این نشانه اختصاری که مطابق روش متخذه مؤلف حذف گردیده، در برخی موارد آورده شده است. در برخی مدخل‌ها نیز شماره صفحات مقاله اصلاً ذکر نشده است، مانند مدخل ۴۷۹، ۶۹۶، ۸۷۶، ۱۱۷۸.

۲۰. عدم استفاده از نقطه در پایان هر مدخل که متن را بسیار نازیبی جلوه می‌دهد.

#### نمایه‌ها

تهیه نمایه‌ها در فهرست‌های کتاب‌شناختی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و هدف از تهیه کتاب‌شناسی را که همانا